

φέροντος καὶ τοῦ θαυμασμοῦ του. Ὅλος ἰδιάζουσας ὁμως σημασίαν κέκτηνται οἱ Ἅγιοι Τόποι διὰ τὴν ἑλληνικὴν ὀρθοδοξίαν, διότι ἡ ἱστορία τῶν περιπετειῶν τῶν ἱερῶν προσκνημάτων καὶ τοῦ Ἁγίου Τάφου ἀποκαλύπτει τὴν προνομιῶχον ἐν αὐτοῖς θέσιν τοῦ ἡμετέρου Γένους. Ἡ ἐξιστόρησις τῶν περιπετειῶν τούτων ἐν τοῖς ὑπ' ὄψει δυοῖς τόμοις τοῦ ἀρχιμανδρ. Καλλίστου ἀπετέλεσεν ἔργον μακρᾶς πνοῆς, διὰ τὸ ὅποιον εἶνε ἄξιος πολλῆς εὐγνωμοσύνης ὁ φιλοπονώτατος ἔγκριτος ἀγιοταφίτης. Τὸ ἔργον του τοῦτο καὶ ἡ πρὸ ἐτῶν ἐκδοθεῖσα ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων τοῦ νῦν Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου συναποτελοῦσι τὴν φωτεινὴν νεφέλην, ἣτις φωτίζει καὶ τὴν σημερινὴν τῆς Σιωνίτιδος Ἐκκλησίας ἰδιάζουσας ἐν Παλαιστίνῃ θέσιν καὶ τὴν μέλλουσας αὐτῆς ὑψηλὴν ἀποστολήν.

ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ

Monumenti Veneti dell'isola di Creta, ricerche e descrizioni fatte dal dottor Giuseppe Gerola per incarico del R. Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti. Volume quarto, Venezia MCMXXXII-X, 4° p. 626 + tav. 5.

Ὑπὸ τὸν τίτλον τοῦτον τὸ Ἰταλικὸν Βασιλικὸν Ἰνστιτοῦτον τῆς Ἐνετίας ἐξέδωκε τὸν ἥμισυ γνωστὸν ἐν Ἑλλάδι τελευταῖον τόμον τοῦ μνημειώδους διὰ τὴν βυζαντιακὴν καὶ ἐνετικὴν Κρήτην ἔργου τοῦ δρ. Ἰωσήφ Γκερόλα. Ὁ τόμος ἀνεμένετο πρὸ πολλοῦ διὰ τὰς ἐν αὐτῷ Χριστιανικὰς Ἐπιγραφάς, corpus συμπληροῦν τὸ δημοσίευμα τοῦ ἀειμνήστου Στεφ. Ξανθουδίδου.

Τὸ ἀρτίως ἐκδομένον τοῦτο βιβλίον διαιρεῖται εἰς δύο μέρη. Εἰς τὸ πρῶτον ἐξετάζονται τὰ ὑδραυλικὰ τῶν ἐνετῶν ἐν Κρήτῃ ἔργα, ὅσα καὶ σήμερον σφάζονται (Opere idrauliche). Εἰς τὸ δεύτερον ὑπὸ τὸν τίτλον *Appendici* ἐξετάζονται δύο σπουδαιότατα διὰ τὴν Κρήτην θέματα. Τὸ ἐν τῶν ἀραλδικῶν μνημείων (*monumenti araldici*) καὶ τὸ ἕτερον τῶν ἐπιγραφῶν (*le iscrizioni*).

Ὁ Gerola καὶ ἄλλοτε ἔγραψε περὶ κρητικῶν οἰκοσῆμων καὶ τώρα δημοσιεύει ὅσα συνήντησεν ἐπὶ μνημείων κρητικῶν, προσπαθῶν νὰ τὰ συσχετίσῃ καὶ νὰ τὰποδώσῃ εἰς τὰς οἰκογενείας εἰς ἃς ἀνήκον· εἰς τὸ πρᾶγμα εὐκολύνεται ἐκ τοῦ ὅτι χρησιμοποιεῖ καὶ ἄλλας καὶ ἀρχαϊκὰς πηγὰς. Μόλον τοῦτο παραμένουν πολλὰ τὰ σκοτεινὰ ἀκόμη καὶ δυσδιάκριτα. Τὰ ἐπὶ λίθων γεγλυμμένα οἰκόσημα δὲν δυνάμεθα νὰ κατατάξωμεν πάντοτε μετ' ἴσης εὐκολίας πρὸς τὰ κεχρισμένα, ἀκριβῶς ἐπειδὴ λείπουν ἀπ' αὐτὰ τὰ διακριτικὰ χρώματα.

Εἰς τὸ μέρος τοῦτο τῆς συγγραφῆς παρατηρῶ, ὅτι πλουσιωτέρα θὰ ἦτο ἢ ἀπόδοσις, ἂν ὁ συγγραφεὺς ἐμελέτα καὶ τὰ ἐπὶ φορητῶν εἰκόναν οἰκόσημα, οἷα τὰ ὑπ' ἐμοῦ σημειωθέντα ἐν τῇ περὶ Ἁγίων Ἀναργύρων Χανίων μελέτῃ μου (Byz. Neogr. Jahrbücher 10 - 1932).

Εἰς τὸ περὶ Ἐπιγραφῶν σπουδαιότατον τοῦ τόμου μέρος συνειργάσθη ὁ συγγραφεὺς μὲ τὸν ἀείμνηστον Ξανθουδίδην, ἐκδώσαντα ἄλλοτε ἐν τῇ Ἀθηνᾶ Χριστιανικὰς Ἐπιγραφὰς (ΙΕ', 1903).

Ἐπιφέρω τὰς κατωτέρω παρατηρήσεις, σημειωθείσας ὅτε διεξήλθον τὸν τόμον, προχείρως.

Σελ. 346 ἀριθ. 20. Ὁ Ger. δημοσιεύει τὴν ἐπιγραφὴν τὴν ἐπὶ τοῦ ἐνετικῆς ἀρχαιοφυλακείου ὡς κάτωθι :

*Regiminis vigilan(tia) archivium ex ang(u)sta
in augusta forma constructum*

Ἐν τῇ ἐπιγραφῇ φανερῶς γέγραπται ex angusta [forma] in augusta, ἦτοι τὸ ἀρχεῖον ἐκ στενῆς εἰς σεβαστὴν μορφήν κατεσκευάσθη.

Σελ. 361 κέ. Ἐπιγραφαὶ ἐξ Ἁγίας Τριάδος τῶν Τζαγκαρόλων. Περὶ τῆς Μονῆς ταύτης τοῦ ἀκρωτηρίου Μελέχα Κρήτης ἐδημοσίευσεν ἐκτενῶς ἐν τῷ Θ' (1932) τόμῳ τῆς Ἐπειρηίδος, ὅπου κατεχώρισεν καὶ τὰς ἐπιγραφὰς τὴν δημοσίευσίν μου δὲν ἠδύνατο νὰ ἔχη ὑπ' ὄψιν ὁ Ger. ἀφοῦ συνεξετυποῦντο καὶ αἱ δύο ἐργασίαι. Ἐκ τῆς παραβολῆς ὅμως τῶν ὑπ' ἐμοῦ καὶ ἐκείνου δημοσιευθεισῶν ἐπιγραφῶν φαίνεται, ὅτι ὁ συγγραφεὺς ὄχι μόνον τὰς νεωτέρας ἐπιγραφὰς (καλῶς ποιῶν, λόγῳ τῆς φύσεως τῆς μελέτης του) ὑπ' ἀριθ. 10-16 καὶ 26-31 δὲν ἐξέδωκεν, ἀλλ' οὔτε καὶ τὰς ἀρχαιοτέρας ὑπ' ἀριθ. 2, 5-8, 19, 24 καὶ 25. Τὸ τελευταῖον τοῦτο μ' ἐμβάλλει εἰς τὴν ὑπόνοιαν ὅτι πολὺ ἀκόμη ἐπιγραφικὸν ὑλικὸν θὰ μένη ἐν Κρήτῃ ἀγνωστον καὶ ἀδημοσίευτον. Ἀκόμη ὁ Ger. ἐξέδωκεν ἑλλιπῶς τὰς 17 καὶ 18 κατὰ τὴν ἰδικήν μου ἀρίθμησιν, ἐν τῇ ὑπ' ἀριθ. 9 ἀντὶ τοῦ ὄργου ἀνέγνωσε τοῦ ὄργου, ἐν τῇ ὑπ' ἀριθ. 17 ἀντὶ τοῦ χαραχθέντος ΜΕΤΑ ἀνέγνωσε τὸ ὄρθον ΜΕΤΑ κλπ. Ἐπι πλέον ἐκδίδει δύο ἐπιγραφὰς ἀγνώστους εἰς ἐμέ, ἅτε μὴ ὑπαρχούσας πλέον ἐν τῇ Μονῇ, ἐξ ὧν ἡ μία τοῦ ἀρχμγ' (1643) ἔτους.

Σελ. 425 - 6. Δημοσιεύει τὴν πλαστὴν, ὡς καὶ ἄλλοτε ἐγράψαμεν (ΕΕΒΣ Θ' (1932) σ. 298 σημ. 4) καὶ εἰς τὸν παρελθόντα αἰῶνα ἀνήκουσαν ἐπιγραφὴν τοῦ ὑπερθύρου τοῦ Γουβερνέττου.

Περαιτέρω ὑπ' ἀριθ. 20 δημοσιεύεται ὁλόκληρος ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ ναοῦ τοῦ Χριστοῦ Μεσολῶν, ἣν ἐτύπωσεν ἀτελῶς ὁ Μ. Δέφφνερο (Ὁδοιπορικαὶ ἐντυπώσεις ἀπὸ τὴν Δυτικὴν Κρήτην σ. 239) καὶ εἶτα ὁ Ἰω. Μαυρακάκης, Ἡ ἀρχαία Ριζηνία σελ. 30 (δρα καὶ τὰ σημειωθέντα ὑπ' ἐμοῦ ἐν Μύσωνος Γ' (1934) σ. 88 περὶ ἀνεκδότου χαράγματος τοῦ 1477, ὅπερ οὐδ' ὁ Ger. ἀνέγνωσεν). Τὸ σπουδαῖον τῆς ἐπιγραφῆς, ἐκτὸς τῶν περὶ τῶν ζωγράφων

Θεοδώρου Δανιήλ καὶ Μιχαήλ τοῦ Βενέρη εἰδήσεων, εἶναι τοῦτο: ὁ Χριστὸς λέγεται ἐκεῖ μεσισκλιώτης, ὅθεν ὁ ἀρχαιότερος τύπος τοῦ τοπωνυμίου εἶναι τὰ Μεσισκλά.

Ἐκ τῶν λίαν ἐνδιαφερουσῶν ἐπιγραφῶν Σελίνου σημειῶ τὸ ἐν τῇ ὑπ' ἀριθ. 9 ἐκ Καλαμιούς, ἐπιθετον Τζίσκος- Francisco. Καὶ σήμερον συχνὸν τὸ Τσισκάκης ἐν Σελίνῳ. Ὅμοίως καὶ τὴν ὑπ' ἀριθ. 41 (σ. 462) ἐν ἧ ὀνοματεπώνυμον Γεωργίου τοῦ Κοπετοῦ. Οἱ Κοπετοί, εἶναι, ὡς γνωστόν, σημερινὸν χωρίον τοῦ Σελίνου, ὀφείλον τὴν τοπωνυμίαν εἰς τὴν ἤδη κατὰ τὸν ἸΔ' αἰῶνα συναντωμένην ἐν τῇ ἐπιγραφῇ οἰκογένειαν Κοπετοῦ.

Σελ. 427 ἀριθ. 91 - 2. Ὁ Ger. δὲν εἶδε τὸ βιβλίον τοῦ Κ. Φούμη, ἀναίρεσις συκοφαντίας... Χανιά 1902, ὅπου τὸ πρῶτον ἐγένετο λόγος περὶ τῶν ἐν Θερίσῳ ἐπιγραφῶν, ἐν αἷς ἀναφέρεται οἰκογένεια Φούμη.

Καὶ ἀνωτέρω ἐξέφρασα τὴν γνώμην ὅτι λανθάνει ἔτι πολὺ ἀδημοσίευτον καὶ ἄγνωστον κρητικὸν ἐπιγραφικὸν ὕλικόν¹. Πρὸς ἐπίρρωσίν της δημοσιεύω κατωτέρω τρεῖς, τὰς ὁποίας δὲν ἐξέδωκεν Gerola ἐν τῷ τόμῳ τούτῳ.

Ἡ πρώτη εἶναι ἐπὶ λίθου εἰς σχῆμα σταυροῦ, ἐκ τοῦ ὁποίου λείπει τὸ ἄνω τμήμα. Εἶναι καὶ ἡ παλαιότερα. Ὁ πῶρινος λίθος θὰ κατεστράφη εἰς τὴν κατὰ Σεπτέμβριον 1934 πυρκαϊάν τοῦ Μουσείου Χανίων, ὅτε καὶ ἄλλαι ἐπιγραφαί, δημοσιευθεῖσαι ὑπὸ τοῦ Gerola εὐτυχῶς, εὗρον οἰκτρὸν τέλος μετὰ τῶν ἄλλων τοῦ Μουσείου ἀρχαιολογικῶν θησαυρῶν, προήρχετο δ' ἐκ Γαβαλλοχωρίου Ἀποκορώνου καὶ δι' ἐμοῦ εἶχεν εἰσαχθῆ εἰς τὸ Μουσεῖον τῷ 1931.

Ο

V

C T A V P O

Π Ι Γ Ι Ν

E

M

I

Λ

I

A

N

O

V

¹ Ὁ Ger. δὲν ἠδύνατο νὰ ἔχη ὑπ' ὄψιν τὴν ἐν τοῖς Κρητικοῖς Α' (1933) δημοσιευθεῖσαν ὑπὸ Ν. Πλάτωνος λατινικὴν καὶ τὴν ὑπὸ Μ. Γ. Πλουμίδου διορθωθεῖσαν ἑλληνικὴν ἐπιγραφὴν.

Εὐκόλως συμπεραίνει τις, ὅτι καὶ τὸ ἄνω τμήμα δεόν νὰ συμπληρωθῇ: [ΕΜΙΛΙΑΝ]ΟΝ, ἐκτὸς ἂν πρέπη ν' ἀναγνώσωμεν πατριάρχου ἢ ἐπισκόπου.

Ἡ δευτέρα ἀνεγνώσθη ὑπ' ἔμου τὸ θέρος τοῦ 1931 εἰς Παλαιὰ Ρούματα Κισιάμου, καὶ εἶναι κτιτορικὴ ἐπιγραφή τοῦ ναοῦ τοῦ Χριστοῦ τοῦ εἰς τὴν συνοικίαν Βαβουλέδω τοῦ χωρίου τούτου. Σημειωτέον, ὅτι Βαβουλέδες ὑπάρχουν καὶ σήμερον ἐν Σπίνᾳ Σελίνου, οἰκισθέντες ἐκεῖ ἐκ τῆς πλησιοχώρου Κισιάμου. Ὁ ναὸς καλῶς ἱστορημένος (1461).

ΑΝΕΚΑΙΝΙΣΘΗ ΚΑΙ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑ
ΦΗΘΗ Ο ΘΕΙΟΣ ΚΑΙ ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ
ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΚΥΡ ΘΟΥ ΚΑΙ ΣΡΟΣ ΗΜΩΝ
ΙΥ ΧΥ ΔΙΑ ΣΥΝΕΡΓΕΙΑΣ ΚΑΙ ΕΞΟΔΟΥ
ΛΘΟΥ ΤΟΥ ΒΑΒΟΥΛΕΑ ΚΑΙ ΤΗΣ ΣΥΜΒ
ΙΟΥ ΑΥΤΟΥ ΣΟΦΙΑΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΤΕ
ΚΝΩΝ ΑΥΤΩΝ ΑΜΗΝ
ΕΤΟΣ ς ρο' ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ ΚΒ'
ΑΜΗΝ ΑΜΗΝ ΑΜΗΝ

Ἡ τρίτη τέλος εὐρίσκεται ἐν αὐτῇ τῇ πόλει τῶν Χανίων καὶ ἐν τῷ κακῶς ἀνακαινισθέντι ναῷ τοῦ Ἁγίου Νικολάου Σπλάντζιας. Ὁ ναὸς ἦτο ἄλλοτε ποτε μοναστήριον φραγκισκανῶν, οἱ ὅποιοι καὶ εἰς τὴν ἀψίδα ἐσωτερικοῦ θυρώματος δεξιὰ τῆς ἐκκλησίας ἐχάραξαν (1609)

EX CHARITATE CONFRATRVM SACRATISSIMI ROSARI
ANNO DOMINI MDC IX

ἦτοι «ἐκ χάριτος (ἐλεημοσύνης) τῶν συνασκουμένων τοῦ ἱερωτάτου ροδαρίου»· περὶ δὲ τοῦ rosario προχείρως ὑπενθυμίζω ὅτι ἐορτάζεται τοῦτο κατὰ Μάιον πρὸς τιμὴν τῆς Θεοτόκου, ὅτι κατ' ἐξοχὴν τοῦτο ἐτίμων οἱ δομινικανοὶ καὶ ὅτι τὸ κομβοσκοίνιον τῶν φραγκισκανῶν νῦν καὶ αἱ ἰσάριθμοι πρὸς τοὺς κόμβους προσευχαὶ καὶ σήμερον καλοῦνται rosarium Virginis.

Γενικώτερον παρατηροῦμεν, ὅτι εἰς τὰς ἐπιγραφὰς δημοσιεύονται καὶ πολλαὶ βυζαντιακαὶ, εἰς ἃς πρέπει νὰ καταλέξωμεν καὶ τὰς πλείστας τῶν ἑλληνογλώσσων μέχρι τοῦ ΙΕ' αἰ., ἐν αἷς πολλάκις γίνεται λόγος οὐχὶ περὶ τῶν ἐνετῶν duca, ἀλλὰ τῶν «ὀρθοδόξων καὶ φιλοχρίστων βασιλέων ἡμῶν» τοῦ Βυζαντίου! (πρβλ. σ. 538 ἐπιγρ. Πυργιωτίσσης).

Αἱ ἐπιγραφαὶ τυποῦνται καὶ μὲ fac-simile, ἐνίοτε δὲ μόνον εἰς τὰ ἔκτυπα ταῦτα, χωρὶς μεταγραφῆν. Αἱ ἐξ αὐτῶν πληροφοροὶα περὶ τῶν κρητῶν ζωγράφων τόσον τῶν πρὸ, ὅσον καὶ τῶν μετὰ τὴν ἄλωσιν, εἶναι λίαν ἐνδιαφέρουσαι, εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι ἐπὶ τοῦ Gerola κυρίως ἐστηρίχθη ὁ μακαρ. Σπ. Λάμπρος γράφων ἐν τῷ Νέφ Ἑλληνομνήμονι 5 (1908) 277 κέ. περὶ τῶν πρὸ τῆς ἀλώσεως καὶ ἄλλοι, ἄλλα. Νῦν διὰ τῆς δημοσιεύσεως τῶν ἐπι-

γραφῶν αἱ ἐν τῷ Π τόμῳ τῶν Ἑνετ. Μνημείων εἰδήσεις στερεοῦνται, ἐπαυξάνονται¹ καὶ δύνανται νὰ χρησιμεύσουν ὡς βάσις νεωτέρας πραγματείας διὰ τοὺς τοιχογράφους τοὺς ἐργασθέντας ἐν Κρήτῃ. Οὕτω π.χ. διὰ τὸν Μιχάλη Βενέρη ὃν συναντῶμεν τῷ ,ζωκς' (1318) εἰς τὸν ναὸν τῆς Παναγίας Δριμίσκου Ἁγ. Βασιλείου, μανθάνομεν ἐκ τῆς προμνησθείσης ἐπιγραφῆς Χριστοῦ τῶν Μεσokλῶν, ὅτι τῷ ,ζωια' (1303), πρὸ δεκαπέντε ὄλων ἐτῶν εἰργάζετο μετὰ τοῦ θείου του Θεοδώρου Δανιήλ, ἕνεκα νεότητος προφανῶς καὶ μικρᾶς πείρας. Διὰ τὸν Γεώργιον τὸν ζωγραφίσαντα εἰς Γιουμουρτζή καὶ Παλιανήν, ὑποθέτομεν ὅτι εἶναι ὁ γράψας τὴν εἰς Μοναστηράκι Ἱεραπέτρας (IV, 582) ἐπιγραφὴν. Ὅτι ὁ ζωγράφος Εἰρῆκος Κωνστῆτος δὲν ἐλέγετο ποτὲ Ζῶγυ, ὡς εἶχεν ὁ Ξανθουδίδης ἀναγνώσει ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ Ζωγρ[άφος] (IV, 539 ἀρ. 1)².

Γενικῶς κρινόμενον τὸ βιβλίον μᾶς φαίνεται ἄριστον δεῖγμα ἐπιστημονικῆς ἐργασίας καὶ εὐσυνειδησίας· ὀφείλομεν δ' εὐγνωμοσύνῃν εἰς τὴν ἰταλικὴν ἀποστολὴν τοῦ Ἑνετικῆς Ἰνστιτούτου, ἣ ὁποία, παρ' ὄλον ὅτι ὠρμήθη ἀπὸ ἀρχὰς δι' ἡμᾶς ἀπαρδέκτους (ἐπιμένοντας περὶ τῆς ἐλληνικότητος τῶν μνημείων τῶν χρόνων τῆς ἐνετοκρατίας), διὰ τῆς ἐπιπόνου ἐργασίας τῆς, ἣς τὰ πορίσματα ἤγαγεν εἰς φῶς ὁ κ. Gerola, ὠφέλησε τὴν σπουδὴν ὅχι μόνον τῆς μεσαιωνικῆς ἱστορίας τῆς Κρήτης, ἀλλὰ καὶ τοῦ καθόλου ἑλληνισμοῦ, μὲ τὸν ὁποῖον ἀρρηκτικῶς εἶναι συνδεδεμένη ἡ τύχη τῆς γενναίας καὶ πολυπαθοῦς μεγαλονήσου.

Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ

¹ Ὅρα τὰ σημειωθέντα ὑπὸ Ger. περὶ τῶν πρώην λανθανόντων τοιχογραφῶν Ἰωακείμ (1347, Σκαφίδια), Ἰωσήφ ἱερέου (Κάντανος), Νικόλα Μαστραχᾶ (1410 Πρινές) καὶ τούτων μόνον προχείρως ἐν Σελίνῳ ἀπαντωμένων, ἀγνώστων τῷ Ἰω. Κριτωτάκη, Οἱ Κρήτες ζωγράφοι τῆς μεταβυζαντινῆς σχολῆς, Μύσων Γ' (1934) σ. 97-162, περὶ ἧς μελέτης ἐσημείωσα ὀλίγα ἐν Νεοελληνικῷ Ἀρχεῖφ Α' (1935) σ. 331-2.

² Εἰς πλήρως corpus κρητικῶν χριστιανικῶν ἐπιγραφῶν ἀναγκαῖα θά ἦτο καὶ ἡ τῶν ἐπὶ τῶν φορητῶν εἰκόνων δημοσιεύσις, ἣ συγκέντρωσις τῶν ὑπ' ἄλλων (Κ. Ἀμάντου, Συναϊτικά Μνημεῖα, Δ. Σισιλιάνου, Ἑλληνες ἀγιογράφοι μετὰ τὴν ἄλωσιν, Ν. Καλογεροπούλου, ἡμῶν κλπ.) δημοσιευθεισῶν.